

FALKÖPING

STADENS UTVECKLING 1850-1930

Innehållsförteckning

Falköping före 1850 – Den lilla staden.....	2
Falköping blir stad, 1850-1930.....	8
Husen kring torget.....	10
Café och Bageri.....	15
Torghandel.....	17
Falköping blir järnvägsknut.....	20
Stadsdelen Ranten.....	23
Mössebergs Vattenkuranstalt.....	24
Industrier.....	26
Sjukvård.....	29
Socialvård – Fattigvård.....	31
Brandväsendet.....	32
Vattenförsörjning	34
Biltrafik.....	35
Telefon.....	36
Gas.....	37
Skolor.....	38
Planteringsförbundets park.....	41
Litteratur och källor.....	44

”Falköping-stadens utveckling 1850-1930” behandlar stadsutvecklingen under tiden 1850-1930 i ett lokalthistoriskt perspektiv.

Häftet ”Falköping för hundra år sedan” (nu kallat ”Falköping-stadens utveckling 1850-1930”) togs fram 1986 av Falbygdens museum i samråd med skolförvaltningen, med bidrag från länskolnämnden inom projektet ”Kultur i skola”. Det ingick då i ett studiematerial för åk 8.

Omslagsbild: Storgatan, vy mot Stora torget.

Foto: Falbygdens museums bildarkiv.

Text och utformning: Elisabet Eriksson, 1986.

Överföring till digitalt format och redigering: Cecilia Jensen, 2020.

Falköping före 1850 - Den lilla staden

När Falköping, köpstaden på Falan, blev stad vet man inte men det är troligt att Falköping fick de första stadsprivilegierna redan under medeltiden. Första gången privilegierna omnämns är 1622. Gustav II Adolf bekräftar ett tidigare privilegiebrev.

Genom olika förordningar under 1600-talet försökte man att koncentrera all handel till städerna. Fram till 1810 fanns det en särskild landstull. Man betalade en viss avgift för de varor som fördes in i staden för att säljas där. Det finns fortfarande kvar namn i staden som påminner om denna tull, t.ex. Östertullsgatan. Det var först efter skråtvångets upphörande 1846 och förordningen om full näringsfrihet 1864 som handeln blev helt fri.

Ännu fram till mitten av 1800-talet hade Falköping mer karaktären av en bondby med handelsrättigheter än vad vi i dag vanligen menar med en stad. Invånarantalet var lågt. År 1810 uppgick folkmängden till omkring 400, 1825 till 425 och 25 år senare, 1850, hade antalet endast stigit till 693.

Stadens borgare, handlanden, ämbetsmän m.fl. bedrev jordbruk och boskapsskötsel vid sidan om de egentliga stadsnäringarna. På morgnarna drevs boskapen genom staden ut till betesmarkerna som låg i stadens utkanter. Det kan nämnas att ett förbud mot att driva kreatur lösa på Storgatan inte kom förrän 1874. I stadens utkanter fanns också övrig jordbruksmark. Fram till mitten av 1800-talet var jordbruksnäringen den viktigaste inkomstkällan för många av stadens borgare, därefter fick den allt mindre betydelse.

Det s.k. laga skiftet genomfördes 1836 för alla tomtägare i Falköpings stad. Detta innebar att jordbruksmarken samlades till större sammanhängande enheter för de enskilda jordbrukarna. Detta ledde också till att ängs- och åkermarkens arealer utökades markant på skogs- och betesmarkens bekostnad. Under senare delen av 1800-talet var särskilt spannmålshandeln viktig. Detta visar jordbrukets betydelse för stadens invånare. Handel, industri etc. var under lång tid av underordnad betydelse för stadens borgare.

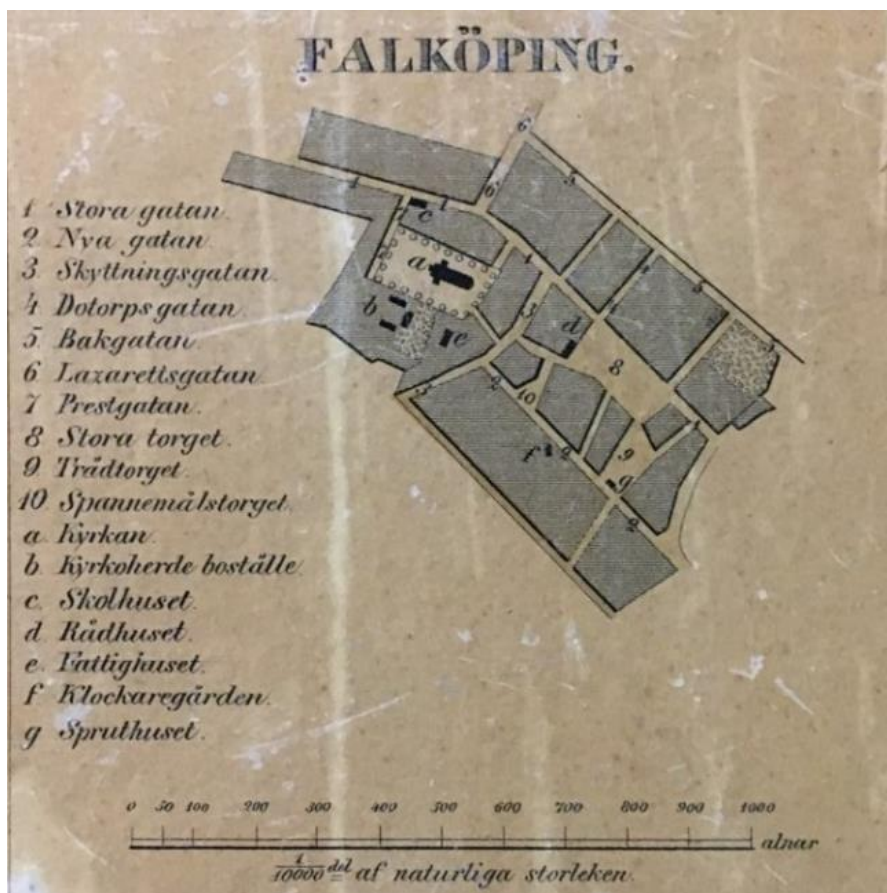
”Det var många stabor, som hade jordbruk förr och kreatur i valle/ på vall/. ”Flygars” hade sina djur nere i mossen och bra mycket jord också. ”Mörkens” hade jordbruk och mycket hästar. Det var en riktig hästhandlare det. En riktig skojare förresten. Han körde posten till Hjo i många år. Färgaren Westlin, som hade sitt färgeri nere vid Ellet, hade också rätt mycket djur nere på mossarna.” (1860-70-talet. Svensson, H. 1970)

”... började som vallpojke hos min pappa. För borgarna i staden hade ju sina stycken neråt sjön till, där hade di betesmarker. Varje borgare hade kor och hästar min far hade alltid hästar och di skulle vara svarta. Så hade han tre kor och några grisar och så hade han en bagge.” (Uppteckning Falbygden museum)

Falköping var en typisk trästad. Nästan alla husen i staden var byggda av trä. Kyrkan och rådhuset var länge de enda husen som var byggda av sten. Som i alla trästäder var brandrisken stor och staden brandhärjades vid ett flertal tillfällen.

”Alla hus utefter gatorna voro av trä. Och de voro så låga att man kunde sträcka upp handen och ta i takhöfset. Runt torget voro de största husen. Där bodde de förnämsta. Det var mest envåningshus. Men även tvåvåningshus fanns. De enda hus av sten var kyrkan och spruthuset (1850-talet). En del av husen hade man kostat på rödfärg med de flesta voro grå. Taken voro täckta med spån. Denna hade man dränkt i vitriål. Så fanns det småstugor med torvtak.” (Uppteckning Falbygdens museum).

Stadsplan 1856, detalj av området kring kyrkan och Stora torget från kartan ovan.

År 1850 fanns endast sju hantverkare i Falköping.
Under den följande tioårsperioden ökade antalet
till 30 hantverkare, varav 22 hade egen verkstad.

Hantverkare 1850	Mästare	Gesäller	Lärling
Bagare Johan Ljungqvist	1	--	1
Glasmästare C. J. Lundberg	1	2	
Kopparslagaren L.M. Andersson	1	1	–
Kopparslagaren Petter Janssons änka	1	1	–
Skräddaren Isak Ögren	1	2	–
Sämskmakaren Nils Lundgren	1	–	–
Sämskmakaren Anders Lundin	1	–	–
Totalt antal	7	6	1

Hantverkare med egen verkstad 1860	Mästare	Gesäller
Bokbindare Andersson, D. A.	1	–
Bagare Carlsson, J.	1	–
Bagare Nordin, A. F.	1	–
Bagare Söderqvist, A. G.	1	1
Glasmästare From, S. A.	1	–
Glasmästare Lundberg, C. J.	1	2
Glasmästare Lundberg, G.	1	–
Kopparslagare Andersson, L. M.	1	1
Kopparslagare Ohlsson, C. J.	1	–
Målare Roslund, J. P	1	–
Målare Wallin, J.	1	1
Repslagare Borg, C.	1	1
Smed Ohlsson, J.	1	–
Snickare Hulting, C. G	1	–
Sadelmakare Dimberg, P	1	–
Skomakare Ellström, J. F.	1	–
Skomakare Ohlsson, A.	1	–
Skomakare Thorsell, G. V.	1	1
Skräddare Carlsson, J. O.	1	–
Skräddare Dahlsjö, A.	1	2
Skräddare Sundberg, P. G	1	–
Skräddare Ögren, I.	1	6
Totalt antal	22	15

Personer med hantverk som försörjningskälla 1860	
Bläckslagare Andersson, Johan	1
Bagare Blom, Louis, Mamsell	1
Bagare Christin Adersdotter, Jungfru	1
Bagare Jansson, Christin Mamsell	1
Bagare Nyman, Christin, Mamsell	1
Glasmästare Wahlgren, A	1
Målare Baas, Anders	1
Sadelmakare Sponeld, Fredric	1
Skomakare Lehman, Peter	1
Skomakare Petersson, Johan	1
Skräddare Nilsson, Lars	1
Skräddare Stenberg, Gustav	1
Totalt antal	12

(Efter Lundqvist, B. 1946)

Falköping blir stad 1850 – 1930

Omkring mitten av 1800-talet skedde en rad viktiga förändringar som medförde att den egentliga stadsutvecklingen började. Falköping blev stad i den betydelse som vi idag vanligen lägger i begreppet stad. Industrialiseringen medförde att näringslivet utvecklades och att jordbruksnäringen fick allt mindre betydelse för stadens befolkning. Ladugårdar och andra ekonomibyggnader till jordbruket försvann från stadens centrum. Fortfarande hade dock många hushåll en del mindre husdjur, t ex grisar och höns.

”Järnvägarna hade det fattigt nästan alla födde upp en gris. Det var ett bra tillskott vid jul. Många gånger hade di inte råd te att behålla hele grisen utan dom sålde den till slaktare Noring. Dom kunde få 1 krona kilot. Så fick dom lite kontanter.” (Uppteckning Falbygdens Museum)

Den kanske viktigaste orsaken till den snabba utvecklingen i Falköping var anläggandet av järnvägen. Folkmängden ökade snabbt och stadsområdet utökades. Mellan 1850 och 1900 flerdubblades folk mängden.

Folkmängden i Falköping 1850 -1930

År	Antal personer
1850	688
1860	1089
1870	1705
1880	2575
1890	2797
1900	3135
1910	4801
1920	6235
1930	6726

(Ur Falköping genom tiderna, del II–III och IV.)

Utsikt över Falköping från Mösseberg. Området mellan stadsdelen Ranten och den "gamla" staden är inte sammanbyggt. Utmed "Rantavägen" kan vi bl.a. se Folkskolan (Centralskolan) och Rantens Kvarn.

Mösseberg, Panorama från utsiktstornet.

Panorama från utsiktstornet på Mösseberg, 1880-tal.

Husen kring torget

Vid torgets sydvästra del låg sedan 1600-talet stadens Rådhus, där dess styrelse, borgmästare och rådmän samlades och höll "allmän rådstuga". I rådhuset förvarades också stadens viktiga handlingar. År 1865 inrättades stadsfullmäktige i Falköping för att besluta om stadens angelägenheter och man fortsatte att sammanträda i rådhuset.

Vi den stora branden 1769 förstördes det gamla rådhuset som var byggt av trä. Några år senare, 1777, stod det nya rådhuset klart. Denna gång byggde man i sten. Rådhusbyggnaden inrymde förutom de allmänna lokalerna även borgmästarens bostad och en arrestlokal. Efter 1901 fanns folkbiblioteket här. Byggnaden blev snart alltför trång och obekvä. Under slutet av 1800-talet började man fundera på att bygga till rådhuset.

Rådhuset före ombyggnaden 1911.

Mindre förändringar genomfördes före 1900 men den stora ombyggnaden stod inte klar förrän 1911. Inte heller denna gång blev emellertid utrymmena tillräckliga. Folkbiblioteket fick snart flytta till andra lokaler.

Rådhuset var länge den enda byggnaden vid torget som var byggd av sten. Falköping var som omnämns en typisk trästad. Omkring 1800 började den äldre trähusbebyggelsen att ersättas av större stenhus. Det första var Storgatan 12, det s.k. Hallénska huset, senare även kallat Fältska huset. Det var handlaren och bankmannen Johan Hallén som lät bygga det pampiga huset, som fortfarande finns kvar. Huset byggdes i etapper. Den västra delen uppfördes sist.

Det s.k. Hallénska huset före tillbyggnaden 1881. Huset till vänster, Storgatan 14, visar hur den äldre lägre trähusbebyggelsen såg ut runt torget. Här bodde familjen Johan Sundberg under slutet av 1870-talet fram till 1881. Längst t.v. skymtas Bazarbodarna.

Hallénska huset, 1920-talet. Jämför första våningens butiksfönster med bilden ovan. De flerdelade fönstren har nu ersatts med större, högre fönsterrutor.

Öster om den Hallénska fastigheten fanns ännu 1986 kvar ett exempel på 1800- talets låga trähusbebyggelse. Bottenvåningens förändring med de stora skylfönstren får vi tänka bort och ersätta med mindre, flerdelade fönster.

Stora torget vid sekelskiftet. Mitt fram syns det stora, pampiga trähus som uppfördes av Svante Lundberg 1860.

Det största trähuset vid torget låg utmed torgets östra sida. Det var Svante Lundbergs hus, byggt 1869. S. Lundberg handlade med spannmål. Huset inrymde förutom bostäder även en krog, "Spritbolaget" och olika butiker. Verksamheterna skiftade under årens lopp. Huset, som under senare tid gick under benämningen "Wera-magasinet", stod kvar till 1963 då det förstördes genom en brand.

Karaktäristiska för den äldre trähusbebyggelsen var handelsgårdarna med ett gatuhus åt torget eller gatan med bostad och försäljningslokal samt med gårdsbebyggelse, ekonomibyggnader, mot den bakomliggande gatan. Butikernas antal ökade framförallt runt torget och utmed Storgatan. Handeln som tidigare huvudsakligen skett på torget flyttade nu "in" i butiker i husen. Hantverkarna öppnade särskilda försäljningslokaler i anslutning till sina verkstäder.

Vid torget på Storgatan 16, intill det tidigare omnämnda Hallénska huset, låg under slutet av 1800-talet tre små försäljningsbodar som kallades "Bazarbodarna". I den mellersta boden såldes mjölk och mjöl från gården Viken utanför Falköping. Denna bod kom att kallas "Mjölkboa" eller "Vikaboa".

"Min far hette Gustav Andersson, född 1832. Han kom i Henricis (patron på Viken) tjänst 1872 och skulle sköta denna affären. Som där sålde mest mjöl, fick han namnet "mjöl-Gustav" och eftersom jag, dottern, fick hjälpa honom rätt mycket, emedan han hade så svårt att andas när han böjde sig (astma), fick jag namnet "Mjöl-Anna".

"Specerihandlarna hade intet mjöl att sälja; det var nästan konstigt att köpa mjöl i annan bod än i "Vikaboa"."

”Mjölet såldes i pund. Hela stan köpte mjöl där och även lantborna köpte mycket. Var skörden dålig, omsattes här stora mängder mjöl. Då brukade patron Henrici inköpa rysk råg och låta mala, och den var alltid prima. Korngryn från vikens kvarn var även en efterfrågad vara.

Men där såldes också mjölk. Priset var i många år 3-4 öre per liter för handskummad sådan, ty separerad förekom ju ej. Under första tiden sålde vi per kanna, och var då priset 8 öre för en sådan. Det var stadens enda mjölkbod och ofta ett farligt riv efter mjölken. Nu var det ju så, att många handlande hade egna kor, och därför fick staborna ha mjölksställen hos dessa, men allteftersom folkmängden ökades och kornas antal i staden blev mindre blev efterfrågan på mjölk större.

Torgdag på stortorget 1893. Längst till vänster skimtar Bazarbodarna, det låga träskjulet in till det Hallénska huset.

Där var ingen eldstad, så vi fick stå där med halmskor på fötterna på vintern och på dåliga golv.

Där var disk rätt över rummet och en bing på var sida dörren, när man kom in. Och så innanför disken var det småbingar för olika sorters mjöl.

Under högtidsaftnar var där kö av mjölköpare. Då var boden alldeles för liten, så då fick vi sätta en bräda över dörröppningen, så att ingen kom in. En gång stod där dubbla led ut på torget, som skulle ha mjölk. Då fick vi ställa ett par karlar i dörren, och så fick jag mäta, och pappa (Mjöl-Gustav) tog emot pengar, och så fick de långa mjölkflaskor långt ut torget. Bagare Nilssons affär kommer jag ihåg. Där fick man köpa bröd och karameller – dessa senare voro mest ”klädda med papper”. Av bröd såldes 4-shillingslimpor och 2-shillingslimpor, och så hade de sirapslimpor. När bönder kommo in till stan, gick de till slaktare och fick sig en korvbit, och så gick de på gatorna och åt ”korv med bröd”.” (Svensson, H. 1970)

Storgatan med utsikt mot Stora torget omkring 1900. Lägga märke till gatans kullerstensbeläggning.

Storgatan omkring 1900, sedd från Stora torget.

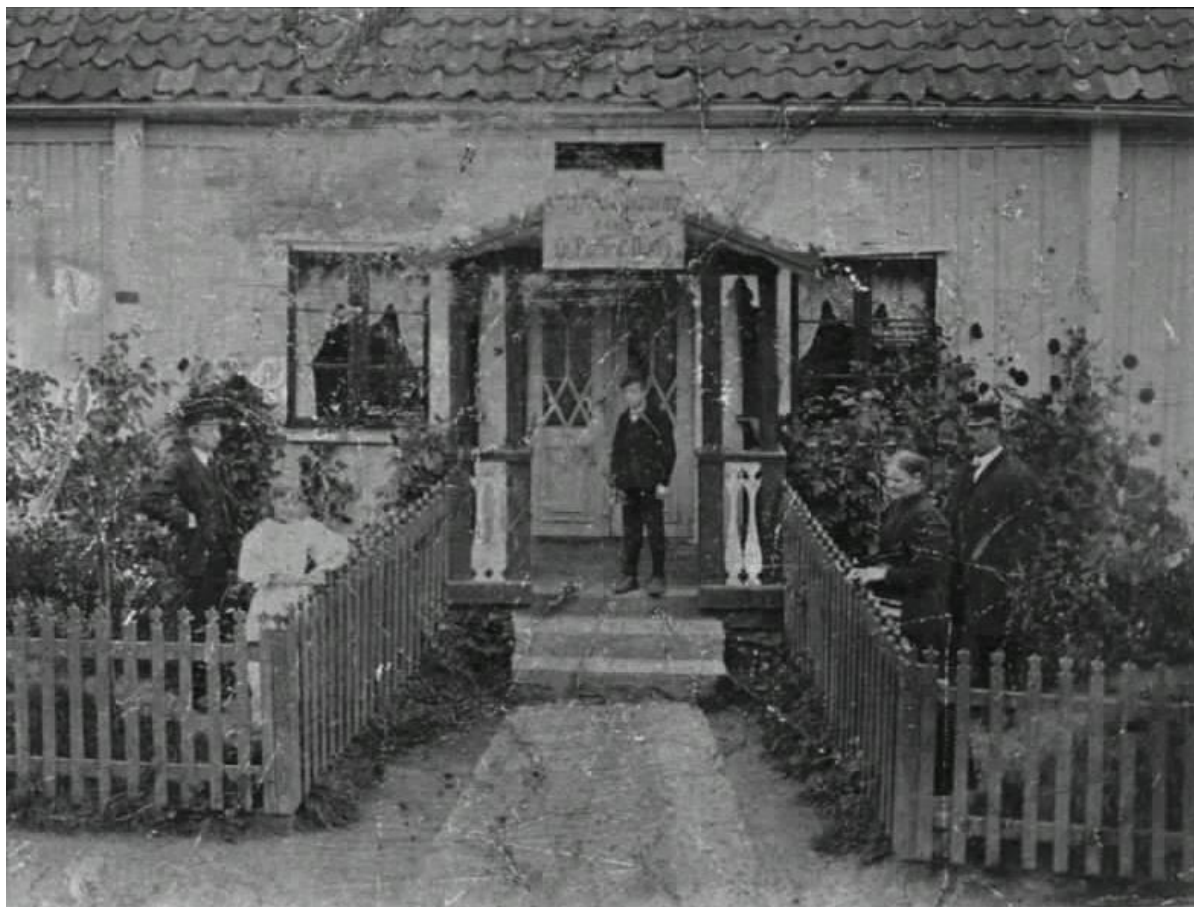
Café och Bageri

Syskonen Nymans bageri som kallades ”Numeras” i folkmun, låg på Storgatans norra sida, mitt emot mössmakare Sundbergs hus, Storgatan 22.

Högbergs Café låg i hörnet mot Järnvägsgatan (nuvarande S:t Olofsgatan).

”Där kunde en köpa ett slags långa skorpor – en fick en 5-6 för ett öre på den tiden (1880-90-talet), och så sålde de ”pepparbröd”, en tjock slags pepparkaka, i fyrkantiga bitar för fem öre stycket. Så kunde en köpa ”kryddlimpor” där, antingen ”2-shillings” eller ”4-shillings”, som det hette. Mycket lantbor köpte där. De skulle in till ”Numeras” och få sig ena kryddimpa och en kory, och de kommo ofta ut genom dörren med en sådan i ena handen och korven i den andra och åto på”.

”Högbergs café var mycket frekventerat. Det var inte dyrt heller. En kopp kaffe en bulle - bra stor - kostade då 25 öre. Men de serverade annat också. Där kunde en få köpa ”bult” - det var nu en sorts ”godtemplardricka”, men mycket maltstarkt och brunt – bra mycket starkare än svagdricka nu. Om en köpte en mugg ”bult”, som kostade 15 öre, kunde en stå sig flera timmar utan mat, så det var många lantbor som tog det - så stark var drickan. En bult var ett par glas - noga taget var det ett halvt kvarter.” (Svensson, H. 1970)

Högbergs Café, hörnet av Storgatan - S:t Olofsgatan, kv. Guldsmeden.

Fagergrens eller Systrarna Jonssons konditori vid Trekanten, Ranten.

Nilssonska bageriet på Repslagaregatan i Gamla stan. Kvinnan i rutig blus är Kristina Nilsson. Hon bodde kvar i huset till 1929. Därefter har det inte bott någon i huset.

Torghandel

Torgen, handelsplatserna, var viktiga delar av stadens centrum. Två gånger om året, i mars och oktober, höll man stora marknader i Falköping. Dessemellan var det månadsmarknader och torgdagar. Onsdagar och lördagar var torgdagar. Varje månad, första onsdagen efter den 15:e, hölls marknad på stadens torg. Bönderna kom då in med sina varor till torget med häst och vagn. Om hästarna var lugna stod de på torget hela marknadsdagen.

Torghandeln var uppdelad mellan de olika torgen. På Stora torget såldes potatis, havre, korn, ägg, smör, frukt, höns med mera. På Köttorget såldes, som framgår av namnet, framförallt kött. Till Trätorget gick man när man behövde ved, antingen huggen eller hel. Här såldes också laggkärl och andra träprodukter.

Här säljer "Ull-Anners", Anders Ringstedt, äpplen och kvastar på torget. Det var tydligen inte omöjligt att få en smakbit av äpplena innan man handlade. Bilden är tagen i västra hörnet av torget mot Storgatan omkring 1900.

"Stormarknaden i oktober lockande mycket folk till sta'n. Dessutom kom en massa nöjesanordningar såsom tivoli, karuseller, skjutbanor och inte önskvärda besökare såsom ficktjuvar och klockskojare. Det var varningar uppsatta litet varstans i stån för dessa skojar. Men det var nog en del som blev av med pengar och klockor, om de kom i sällskap med dessa. Hela torget var upptaget av stånd, där fanns allt möjligt att köpa. Ungdomen från landet, som hade sin frivecka vid den tiden, kunde här göra av med sina slantar, som inte var för många, för lönen var inte så stor!"

(Falbygden, 1974)

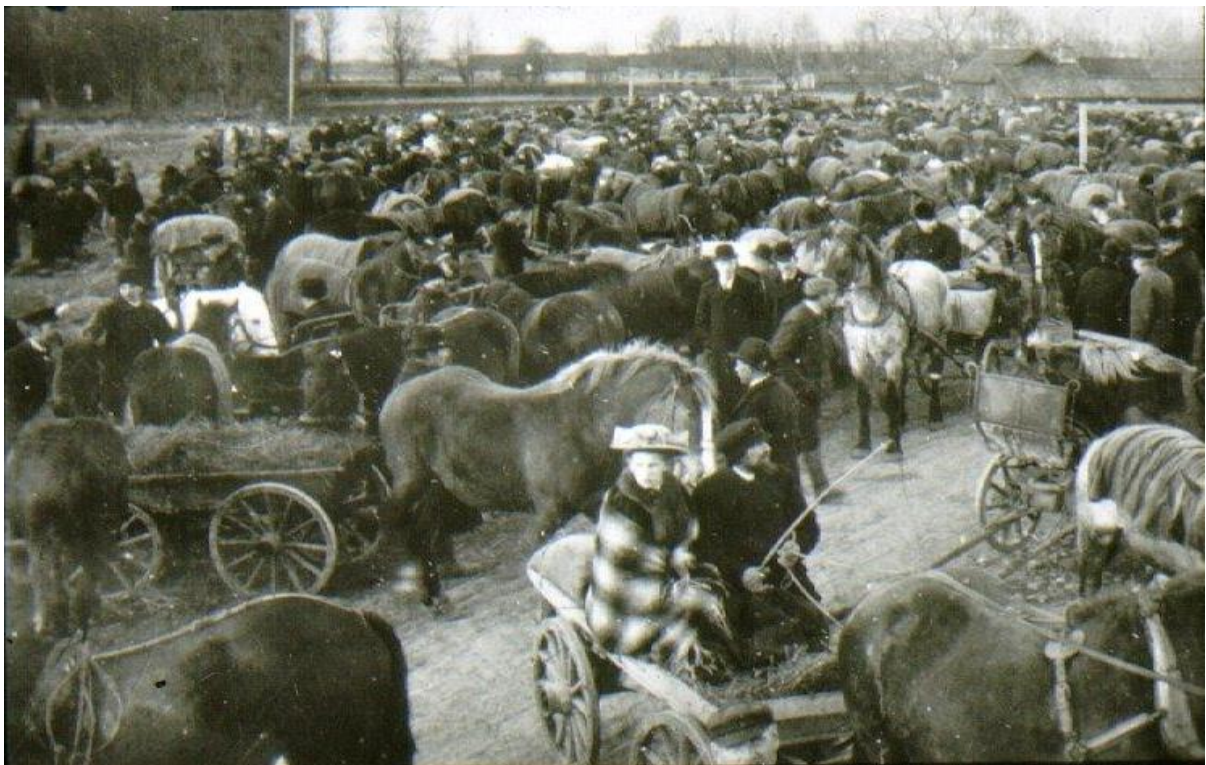
Torgdag på Stora torget, 1890-tal.

Försäljning på Stora torget.

Torget skulle sopas rent efter torgdagar och marknader. Här ses "Sope-Mina" och "Satta", två fattiga gummor som brukade sköta den sysslan.

Falköping var känt för sina hästmarknader. Dessa hölls på Hästbacken. Platsen kallas fortfarande så, men har idag omvandlats till parkeringsplats. Bilden är tagen 1910.

Falköping blir järnvägsknut

Vid 1800-talets mitt beslöt man att bygga en järnväg mellan Göteborg och Stockholm. Det var ett projekt som skulle ta flera år att genomföra. Hur järnvägen skulle dras igenom Skaraborgs län diskuterades livligt, men till slut beslöt man att dra den förbi Falköping. På grund av markförhållanden kom järnvägen och därmed även stationen att läggas drygt en kilometer från staden.

På våren 1855 började banarbetet på Falbygden och tre år senare, 1858, kunde sträckan Göteborg – Falköping invigas. Det fortsatta arbetet gick snabbt och den 4 november 1862 kunde hela järnvägssträckningen, den s.k. Västra stambanan, invigas med stor högtidlighet. Kung Carl XV invigningstalade och bidrog till att göra det till en stor dag i Falköpings historia.

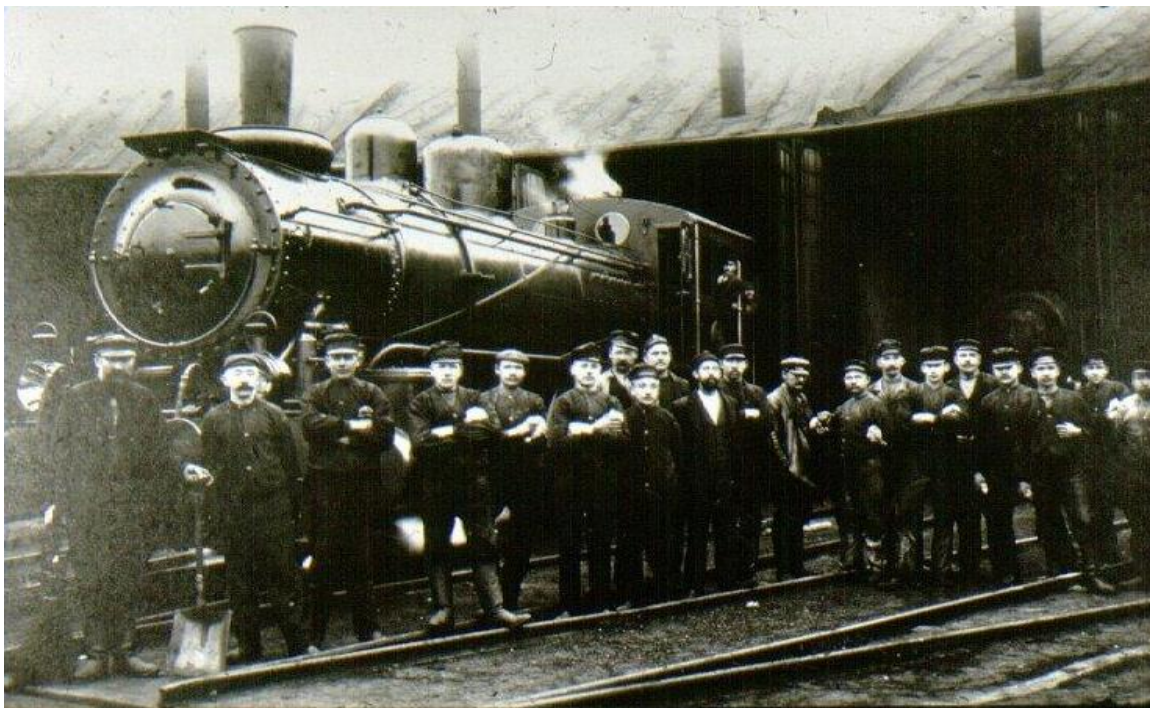

Falköping-Rantens station. I stationshuset fanns tre olika väntsal. Det var 1:a, 2:a respektive 3:e klassens väntsal.

Järnvägen blev arbetsplats för många, dels under själva uppbyggnadsskedet, dels vid den senare anlagda stationen. Banarbetarna, rallarna, flyttade med allteftersom arbetet med banan fortskred. Det var många olika yrken som var representerade inom stationsområdet, bl.a. kan följande nämnas: bromsare, lokförare, eldare, stationsinspektör, stationskarl, vagnsmörjare, verkstadsarbetare och banarbetare.

”Järnvägen var det många som fick anställning vid. Lyckades det, blev det till att börja med som bromsare. De yngre (...) kunde efter en tid bli extra stationskarlar och efter några år blev de ordinarie med en lön på 45 kronor i månaden.”

”På verkstaden var det ett 30-tal man och över 100 lokförare, lokeldare, kolare och putsare som skulle hålla loken hela och nyputsade, när de gick ut i tjänst. Nästan alla hade de hus med trädgård”. (Uppteckning Falbygdens museum)

Personal vid lokstallarna, Falköping-Rantens station. Bilden är tagen före 1912, då nya lokstallar byggdes.

Fram till 1895 kallades stationen för ”Falköpings station”, men ändrades då till ”Falköping-Ranten”. Stationsområdet tillhörde tidigare gården Rantens ägor, där av namnet. Anledningen till namnändringen var namnlikheten med Falköpings Stads station, vilken uppfördes 1876 vid järnvägen Falköping-Nässjö. Falköpings stad station låg vid Trädgårdsgatans förlängning i väster.

Falköpings stads station, (Falköping södra). Stationen var en mötesplats och därför användes stationshusets väggar för affischering. Endast fyra dagar efter Västra Stambanans invigning öppnades sträckan Falköping-Mullsjö. År 1864 kunde man åka från Falköping ända till Malmö, Södra Stambanan var klar.

1850- och 60-talen var en händelserik period i staden Falköpings historia som i hög grad bidrog till stadens snabba utveckling. Mellan Falköpings station och den "gamla" staden anlades under åren 1856-59 en väg, Järnvägsgatan, som i folkmun kallades "Rantavägen". Den hade länge karaktären av en landsväg. På båda sidor låg åkrar och ängar. Vägen var smal och hade dike och trottoar ut med den ena sidan. Vintertid var det problem med att hålla vägen fri från snö. Det berättas att staden tidvis var isolerad från stationen och stadsdelen Ranten. År 1923 ändrades gatans namn till S:t Olofsgatan.

Järnvägsgatan, nuvarande S:t Olofsgatan, var länge mer lik en landsväg med en trottoar vid ena sidan. Till höger ses den inhägnade och granrika parken, Planteringsförbundets park, idag kallad för "Plantis".

Promenad längs Ströget. I bakgrunden skymtas S:t Olofs kyrka.

Stadsdelen Ranten

Kring järnvägsstationen växte snart ett särskilt samhälle upp. År 1865 fanns 15 nya hus på gården Rantens tidigare ägo. Det var främst arbetare och tjänstemän vid järnvägen som bosatte sig där. Staden fortsatte att utökas åt norr. På Mössebergs sydsluttning anlades Mössebergs Vattenkuranstalt. Detta medförde att privata villor byggdes såväl inom själva parkområdet som utanför.

Järnvägens läge och tillkomsten av Mössebergs Vattenkuranstalt har gett staden dess utdragna, långsträckta utseende. Det är först och på 1930-talet som den äldre bebyggelsen kring kyrkan och torget och bebyggelsen kring järnvägsstationen på Ranten förenas genom en sammanhängande bebyggelse utmed S:t Olofsgatan.

Vid Ranten fanns flera spannmålsmagasin, där bl.a. havre förvarades under slutet av 1800-talet i väntan på vidare transport till Göteborg. Havre var en viktig exportartikel till England och skeppades med lastbåt från Göteborg.

Ranten. Järnvägsgatan, nu S:t Olofsgatan, vid början av 1900-talet.

Bangården i förgrunden, Rantens torg i mitten, Mössebergs villastad i bakgrunden.

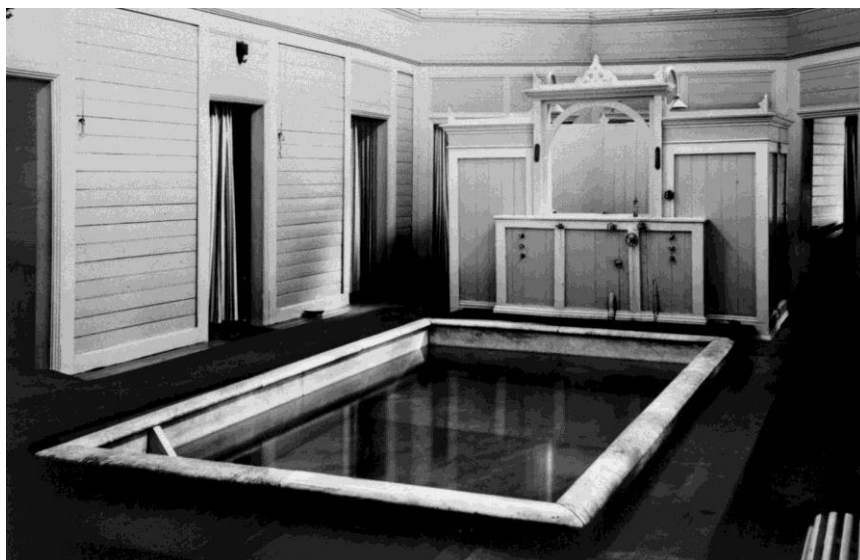

Mössebergs Vattenkuranstalt

Den 4 juli 1867 öppnades ”Mössebergs Vattenkuranstalt” för allmänheten. Att kuranstalten kom att läggas just på Mössebergs sydsluttning hade fler orsaker. En var närheten till den nyligen anlagda järnvägen, vilket gjorde det lätt att ta sig till kuranstalten. En annan anledning var den rena, höga luften. Platsen var dessutom naturskönt belägen med en fantastisk utsikt över slättlandskapet. Senare upptäckte man att källvattnet var radioaktivt, något som då ansågs som positivt och som gärna användes i reklamsyfte. I dag skulle man knappast göra det.

Mösseberg Vattenkuranstalt. Bad- och societetshuset. Det första badhuset brann 1871, endast några år efter byggnationen. Ett nytt badhus uppfördes på samma plats.

Bassängen i 1:a klass herrbad.

Hasselbacken i Mössebergsparken, den uppskattade kaffekiosken invid vintersanatoriet.

Fram till 1920 var kuranstalten öppen endast under sommarhalvåret, därefter blev det en åretruntanläggning. Badgästerna kom från hela landet och Mösseberg kuranstalt blev ett populärt ställe för framförallt samhällets övre sociala skikt. Här bodde kunsligheter, grevar, grosshandlare och köpmän men också författare och konstnärer. Badgästerna blev en fläkt från den ”fina” världen för småstadsborna i Falköping. Man iakttog och beundrade. Kuranstalten var indelad i olika avdelningar så att även mindre bemedlade som var i behov av vård kunde få hjälp här. För detta krävdes dock läkarintyg, prästbetyg samt medellöshetsintyg.

Till parken kunde man lösa inträdesbiljett för att gå in och flanera. I parken uppfördes en rad privatvillor med rik ”snickarglädje”. I dessa kunde kurortsgästerna hyra rum.

Vintersanatoriet, byggt 1902 och tillbyggt 1907.

Industrier

Den stora folkökningen vid mitten av 1800-talet medförde en del problem. Det rådde brist på både bostäder och arbetstillfällen. Vissa år under 1860-talet kan betraktas som nödår med stora problem för framför allt den fattigare delen av befolkningen.

Men tiderna blev bättre bl.a. tack vare att nya företag etablerade sig i staden och erbjöd nya arbetstillfällen. Under perioden 1876-1890 startade åtminstone 5 nya fabriker i Falköping. Det var J. A. Forss hattfabrik 1876, Falköpings Mekaniska Verkstad 1880, Falköpings Rullgardinsfabrik 1885 (namnet ändrades 1908 till Haglunds & Söners Handels och Fabriksaktiebolag), Rantens Snickerifabrik 1885 samt under 1880-talets slut Bröderna Wahls Snickerifabrik.

Även om företagen startades med endast ett par anställda ökade både produktionen och antalet anställda snabbt. Omkring sekelskiftet fanns även en rad mindre fabriker: en snickerifabrik, en stråhattsfabrik, en tapetfabrik m.fl.

J. A. Forss hattfabrik

Johan August Forss startade sin verksamhet i ett skrädveri på bagare Karlssons gård vid kyrkan. Några år senare, 1879, började han med mösstillverkning. 1889 flyttade verksamheten till Järnvägsgatan 1 (nuvarande S:t Olofsgatan) till ett nyuppfört hus. Nio år senare uppfördes fabriksbyggnaden vid Trädgårdsgatan (som under 1986 byggdes om till bostadshus). Några år senare flyttade företaget hela sin verksamhet hit. 1905 var 155 arbetare anställda. Detta år tillverkade man ca 14 000 dussin (=168 000 stycken) mössor och pälsmössor och ca 14 000 dussin (=168 000 stycken) mans – och damhattar.

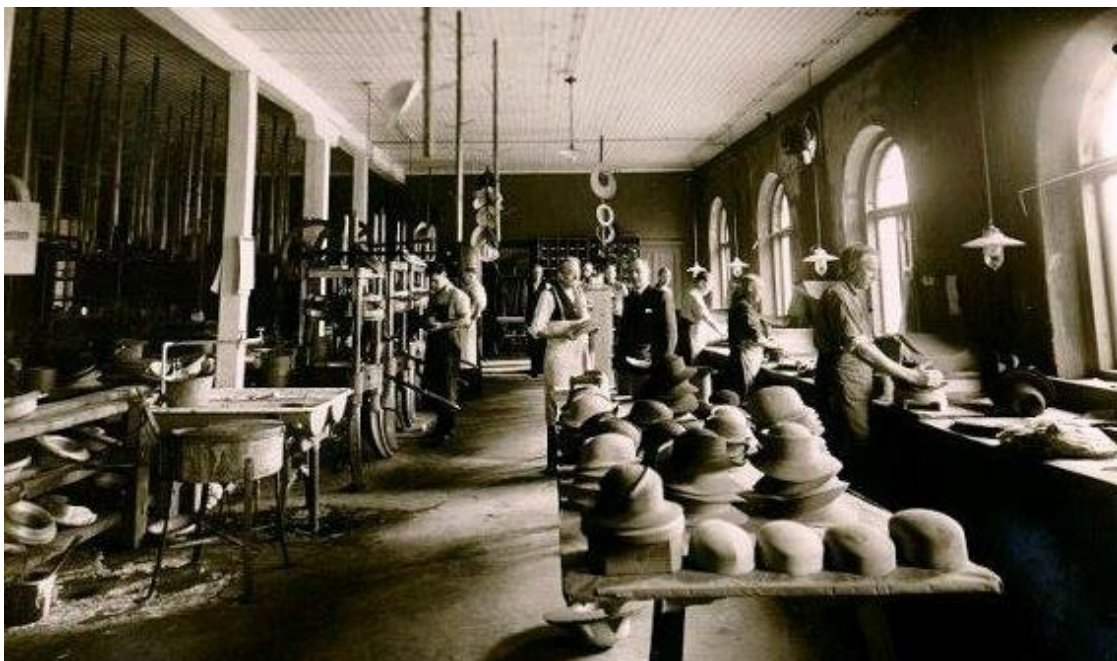
J. A. Forss Hattfabrik vid Trädgårdsgatan. Lägga märke till gatubelysningen, gaslyktan.

Rantens hattfabrik, strå- och filthattsfabrik

Hästhandlare Josef Johansson startade fabriken. Han byggde den 1917 tillsammans med sin son Johannes Åsander, som blev företagets disponent, och handlaren Frans Johansson. Fabriken hade eldrift och här fanns sysal, pressrum, modelager och butik. Byggnaden omfattade också gårdshus, en redskapsbod och ett stall med plats för 10 hästar. Rantens hattfabrik var igång i 40 år på S:t Olofsgatan 48. Byggnaden finns kvar än idag.

Interiör från Rantens Stråhattsfabrik, 1908. Fabriken låg då vid Bangatan i det gamla slakteriets lokaler.

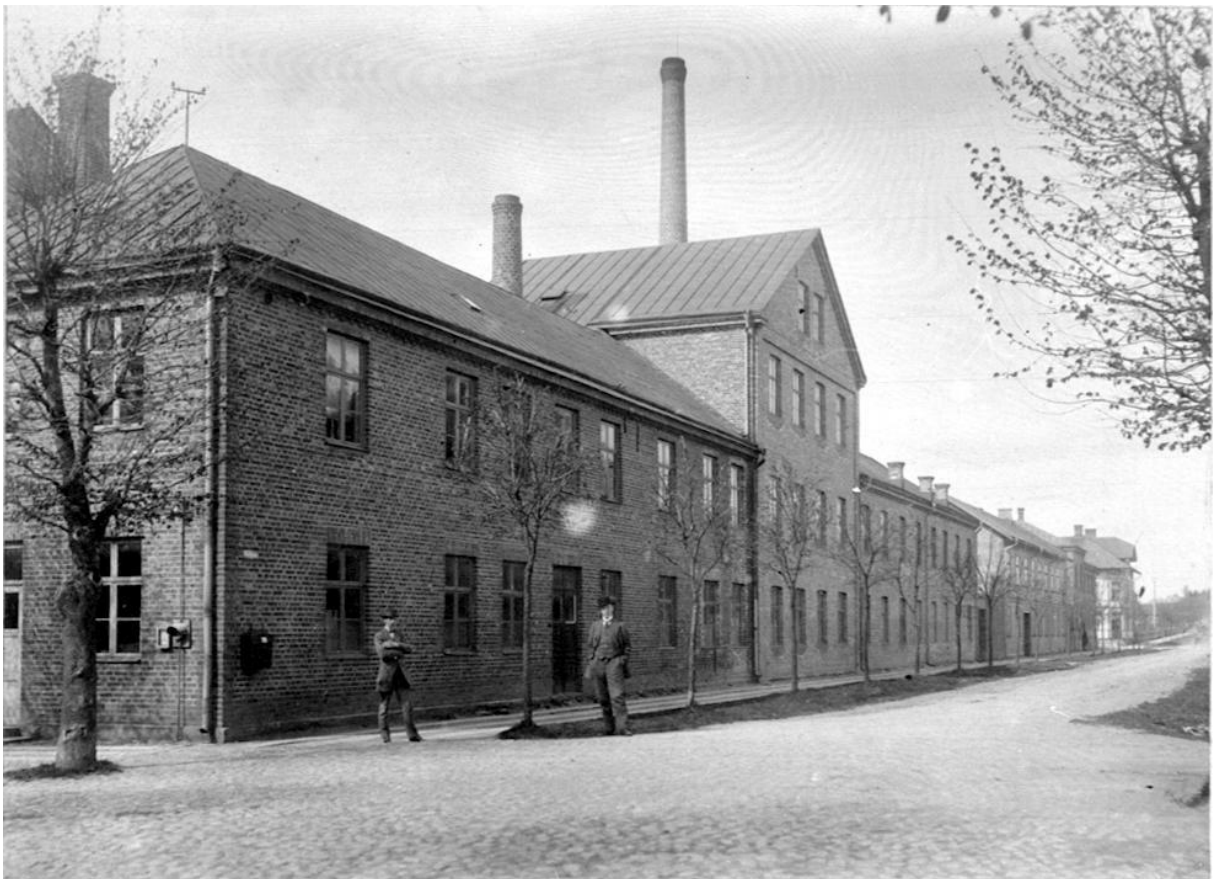

Dressering och pressverkstad.

Haglunds rullgardinsfabrik

Svante Haglund bedrev från början en målerirörelse i Falköping. År 1885 startade han tillverkning av rullgardiner som ett komplement till sin målerifirma. Det var handmålade rullgardiner med landskapsmotiv och schablonmönster som tillverkades under de första åren. Senare startade Svante Haglund även tillverkning av rullgardinskäppar. Dessa hade från början importerats. Med hjälp av en fjädermekanism på käppen rullades gardinen upp av sig själv genom ett lätt ryck i ett dragsnöre.

Fabriken växte upp kring fabrikör Svante Haglunds bostad på Trädgårdsgatan i kvarteret Fabrikören. I samma kvarter var även J.A. Forss hattfabrik belägen. Haglundsfabriken sysslades inte enbart med rullgardinstillverkning. Här tillverkades under en period även cyklar och man sålde mattor, möbeltyg, gardiner och stoppningsmaterial i grossiströrelsen.

Haglunds rullgardinsfabrik, hörnet Trädgårdsgatan - Parkgatan.

Sjukvård

År 1855 fick Falköping sitt första lasarett med ett 30-tal sängplatser. Den första lasarettsläkaren var C.A.L. Neuman. Han var då den ende läkaren i Falköping. Han efterträddes 1860 av A. P. Westerberg som tog aktiv del i en rad angelägenheter i staden förutom i sjukvården.

Enligt 1880-års reglemente var stadsläkaren skyldig att:

”Kostnadsfritt biträda stadens fattiga och andra sjuka, vilkas medellöshet var för honom känd; kostnadsfritt bestrida läkarvården i stadens fattighus och rådstuguhäktet och i stadens sjukhus, då sådant kommer till stånd; att hava inseende över allmänna sundhetsförhållanden vid stadens läroverk och industriella inrättningar och tillhandagå fattigvårdsstyrelsen med råd och upplysningar, som kunna erfordras, samt meddela intyg angående medellös persons hälsotillstånd. Mot skäligen ersättning skulle han lämna läkarvård åt samhällets övriga medlemmar.” (Wagnér, H. 1940)

Falköpings första lasarett, ”Sandströmska lasarettet”, byggt omkring 1855. Rakt fram ses själva lasarettet, till höger ligger överläkarvillan och till vänster finns ett gårdshus.

Den första lasarettbyggnaden flyttades och blev bostadshus när länslasarettet stod färdigt 1895. Det var då länets största sjukhus med 128 sängplatser. Denna byggnad finns fortfarande kvar på lasarettsområdet.

För att behandla smittsamma (epidemiska) sjukdomar uppfördes ett särskilt epidemisjukhus vid Ållebergsvägen. På 1880-talet härjade bl.a. dysenteri (rödsot) i Falköping och flera dödsfall inträffade.

"Det var väldigt många förr som hade lungсот. Hette familjer kunde stryka med både i difteri och lungсот."

"Förutom lungсот och difteri härjade något som hette engelska sjukan. Det kallades "skärva". Vi var många hemma och var sjuka allihop." (Falbygden 1974)

Länslasarettet, invigt 1895. Doktor Schiller syns framför lasarettet.

Socialvård - fattigvård

Vid 1800-talets mitt blev fattigvården en angelägenhet för städerna respektive socknarna som själva skulle ansvara för de fattigas försörjning. En fattigvårdsstyrelse tillsattes i Falköping 1847. Med ”fattigvård” avsågs olika slags hjälpverksamhet, barn- och åldringvård, fattigsjukvård och hjälp vid arbetslöshet.

Fattighuset låg under 1800-talets senare del på Hästbacken vid Trädgårdsgatan. År 1870 utackorderades nio barn mot en årlig ersättning av 40-100 rdr (riksdaler), 13 personer bodde i fattighuset med full försörjning och 25 personer fick understöd i form av hyreshjälp (1-2 rdr per månad) och ersättning för mat eller matportionen från fattighusets kokinrättning.

Stadens invånare kunde få hjälp med olika slag av arbeten av någon från fattighuset mot en ersättning av 50 öre (1860-70). Sopning av torget tillhörde ”fattighusfolkets” uppgifter. Spånad (linberedning och spinning) och stickning utfördes av kvinnorna. Under 1870- 80-talen tillverkades tändsticksaskar till tändsticksfabriken som hemarbete. Det var inte bara fattighusets folk utan även andra fattiga och barnrika familjer som därigenom kunde öka sin inkomst något. Unga som gamla deltog i detta arbete.

Gatsopparlag vid korsningen Dotorpsgatan-Trädgårdsgatan.

Tändsticksask,
Falköpings tändstickor.

Brandväsendet

I en trästad som Falköping var brandfaran ett stort problem. Man försökte på olika sätt förhindra uppkomsten av brand. Dessutom försökte man ha en god beredskap så att man kunde ingripa snabbt om brand råkade uppstå. På nätterna gick särskilda nattväktare runt i staden och ropade vid bestämda klockslag. Detta system upphörde 1868.

Följande kunde man höra om natten från stadens nattväktare:

*"Klockan är tio slagen
Hör Brandvaktans rop
Klockan är tio slagen."*

"Brandvakterna skulle ringa i rådhusklockan tidigt på morron kl. 4, d.v.s. när de slutade nattjänsten och när de skulle börja på em."

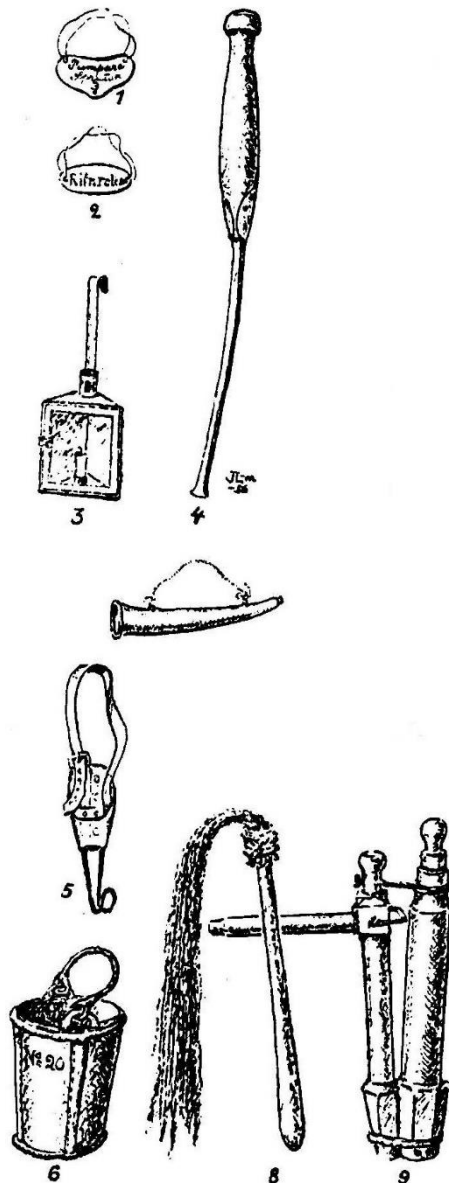
"När det stormade, fick stadsborna ordna särskild brandvakt, ty då ansågs det för litet med de vanliga nattväktarna. Denna brandvakt gick i tur och ordning efter ett särskilt schema. "Stormvakter" kallades de."

"Vid storm var det dock allmänt att man avhöll sig från att elda, om man kunde slippa. Särskilt såg man till, innan man lade sig, att elden var släckt."

/Svensson, H. 1970/

Brandkåren framför det s.k. Spruthuset på Trätorget omkring 1910. I tornet hissades slangarna upp för torkning.

Brandredskap från brandkåren.
Teckning av John Liedholm.

En brandhake (t.v.) och en nattväktarsax (t.h.), tillhörande skaft saknas. Brandhaken användes för att riva ner taken så att elden lättare kunde släckas. Brandvakten kunde också få andra uppgifter såsom att upprätthålla ordningen på gatorna. Brandhaken fick med tiden med en bygel som var lyrformad och som stängdes med två fjädrande armar. Då kunde brandvakten gripa bråkstakar om halsen, hålla fast dem och föra dem till häktet. Därför fick den namnet brandvaktssax eller nattväktarsax. Vi vet inte om nattväktarsaxen har använts på det sättet här i Falköping.

Brandförsvaret var fram till 1895 organiserat som en frivillig brandkår. Därefter inrättades dels en fast brandkår och dels en "allmän värnpliktig" brandkår. Detta system kom att kallas "Falköpings-systemet" och flera andra städer kom att organisera sitt brandväsende efter detta system.

Vid eldsvåda kunde man vid sekelskiftet slå larm med elektriska alarmklockor från polis-kontoret. Brandredskapen bestod av slangar och redskapskärror, uppställda på olika platser i staden.

Vattenförsörjning

I äldre tider var befolkningen hänvisad till någon av stadens brunnar vid Trätorget eller Köttorget, för att hämta vatten, såvida man inte hade brunn på den egna tomten.

”På gården fanns ingen brunn, utan vattnet fick hämtas på Warenbergs gård (nu Storgatan 22). Nu var det så, att fröknarna Lundin hade som många på den tiden en s.k. skvellerspegel, och i den satt de titt som tätt. Särskilt sågo de noga efter, att inte pigan som skulle hämta vatten blev stående att prata med någon på Stortorget. De voro som alla gamla fröknar litet petnoga av sig, och då fick pigan, om hon gjort sig skyldig till detta, omedelbart gå och hämta nytt vatten, ty där kunde ju ha fallit litet damm i hinken, medan hon pratade, och vattnet skulle slås ut.” (Uppteckning Falbygdens museum)

Vid vattenpumpen i hörnet Repslagaregatan - Rödestensgatan i början av 1900-talet.

År 1884 var det sådan brist på vatten att flera av stadens brunnar var nästan helt torrlagda. Detta berodde främst på de tidigare årens torra väderlek men också på en större förbrukning av vatten i och med att antalet människor i staden ökade. Falköping var den första staden i länet som anlade vattenledningar. Det gjordes 1890. Från början var vattnet gratis men då många ansåg att det var ”förskräckligt slöseri” med vattnet, infördes vattenavgifter. Dessa avgifter skulle även täcka kostnader för rening av vattnet, avlopp m.m. Det första reningsverket anlades först 1922.

Biltrafik

Falköping-Mössebergs bilaktiebolag bildades 1908 för att starta en busslinje i Falköping. Två bussar inköptes från Tidaholms Bruk. Gatorna var inte anpassade till bilarnas krav. Det gjorde att slitaget blev stort på bilarna. På gatorna kring torget var beläggningen av fältsten, vilket var alltför knaggligt för bussarna. Trots att bussarna inte alltid kom fram till målet, ändhållplatsen, var folk ändå intresserade av att åka med bussen. Man följde med för att se hur långt det gick, berättas det.

Falköpings första trafikombuss, tillverkad på Tidaholms Bruk.

Hästdroskor utanför Jouvins hotell på Jernväggsgatan (nu S:t Olofsgatan) före bilarnas tid.

Telefon

Den första telefonlinjen i Falköping drogs fram mellan apotekare E. Sandberg och Mössebergs Vattenkuranstalt 1882. Amerikanen A.G. Bell hade 1876 konstruerat den första telefonen. I Stockholm byggdes det första telefonnätet 1880. I Skaraborgs län bildades Västergötlands Telefonaktiebolag 1886 och till detta bolag kom många enskilda abonnenter att ansluta sig.

Telegrafhuset på Ranten i närheten av järnvägsstationen.

Telefonapparat, väggmodell, 1898 års modell. Tillverkad av L. M. Ericsson. (Foto: Tekniska museet)

Telefon, väggmodell av trä. Taltratt och ringklockor av nickel. Lur med tygladd. På kortsidan vev för uppringning. Tillverkad av L.M. Ericsson. (Foto: Smålands museum)

Gas

Vid början av 1860-talet bestod stadens gatubelysning av enbart 12 stycken rovoljelampor, placerade vid Stora torget och Storgatan. I och med att gasverket byggdes 1864 kom de äldre lamporna att ersättas med gaslyktor. De första installerades i stadens centrum. År 1868 fick stadsdelen Ranten en gasledning och Järnvägsgatan sin första belysning. År 1920 ersattes gaslyktorna med elektrisk gatubelysning. Dragningen av gasledningar innebar även att husen i de "finare" områdena kunde använda gas till belysning och senare även till spisar.

Gaslykta vid korsningen Järnvägsgatan (nu S:t Olofsgatan) och Trädgårdsgatan.

Falköping hade ett gasverk under åren 1864-1950, som låg nere vid Ellet. Idag går Bangatan där. Gasen tillverkades genom eldning av kol.

Skolor

Det fanns skolor före 1840-talet men först i och med folkskolestadgan 1842 blev skolan obligatorisk. I varje församling i Sverige skulle det finnas en folkskola med minst en utbildad lärare. Kyrkan var under lång tid engagerad i skolundervisningen men ej huvudman. Förutom läsning, skrivning och räkning var studiet av katekesen, bibeln och psalmboken viktiga inslag i undervisningen. Vid sidan om folkskolan fanns också privata skolor och läroverk. Dessa riktade sig främst till de rikare familjernas barn.

På 1840-talet var folkskolan och ”pedagogien” inrymd på Storgatan 19. Här fanns förutom lärosalar också bostäder för lärarna.

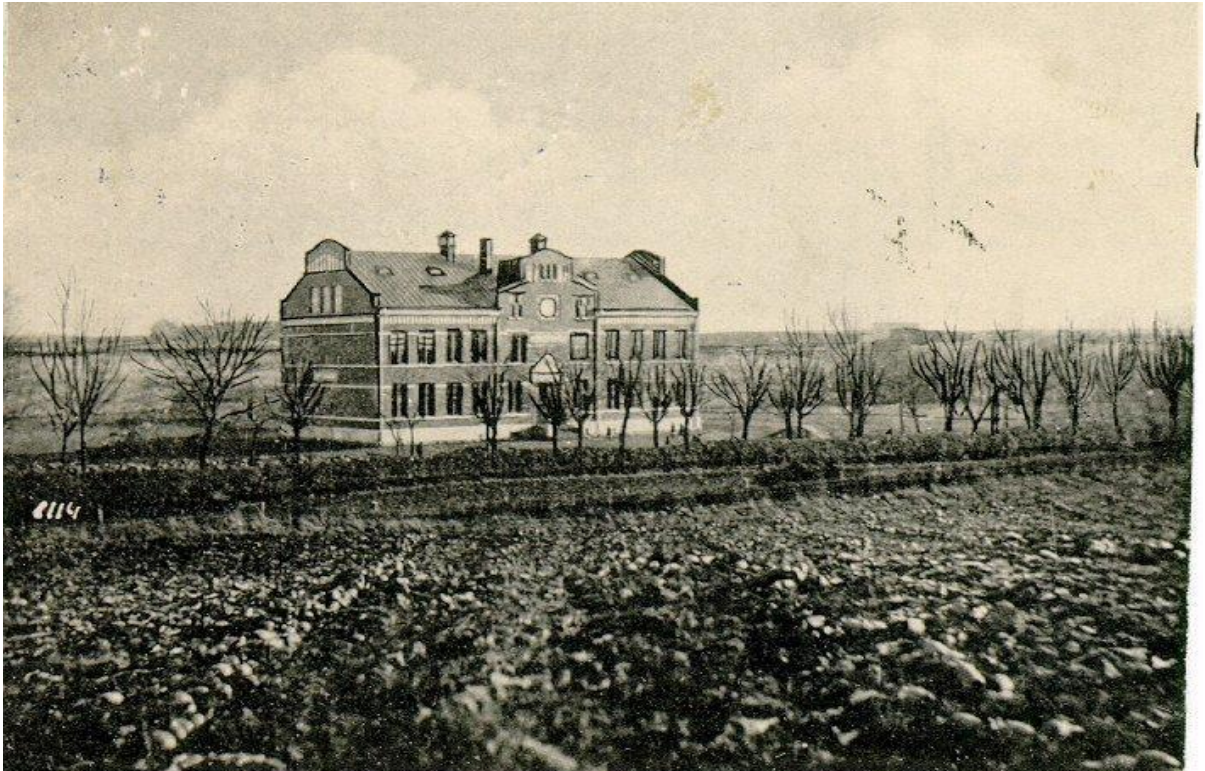
Rantens småskola, byggd 1886. Här är barnen uppställda till ringlek, en gymnastikövning, omkring sekelskiftet 1900.

Klassrummet i Kastholmens skola, Floby.

Läroverket vid Parkgatan. Byggnaden invigdes 1911, den förstördes av brand 1975.
Den nuvarande Kyrkerörsskolan invigdes 1978.

Falköping, Nya Folkskolan.

Nya folkskolan vid Jernvägsgatan (nu S:t Olofsgatan 34) invigdes 1903.
Då låg den ensligt vid S:t Olofsgatan. Byggnaden är nu en del av Centralskolan.

Behovet av skollokaler blev allt större under 1800-talets senare del och nya skolbyggnader uppfördes. År 1877 byggdes en ny folk- och småskola på nuvarande lasarettstomten. Rantens småskola upp fördes under början av 1880-talet i samband med att befolkningen ökade på Ranten. År 1903 invigdes folkskolan vid Jernväggsgatan (nuvarande S:t Olofsgatan). Denna byggnad används fortfarande av Centralskolans elever.

”Pedagogien” blev senare elementarläroverk. Lokalerna blev för trånga, varför man byggde ytterligare ett hus på samma tomt mot Trädgårdsgatan. Här fanns förutom lärosal även gymnastiksal. Denna byggnad kom att kallas ”Gymnastiken”.

Fram till 1909 fanns ett privat elementarläroverk för flickor i Falköping. Då uppgick flickskolan i läroverket eller samskolan som det också kallades.

Skolundervisning i folkskolan.

Planteringsförbundets park - Plantis

År 1885 inköpte Planteringsförbundet ett stycke mark väster om Jernvägsgatan (nu S:t Olofsgatan) för att anlägga en park. Det var lasarettsläkare A. P. Westerberg som var den drivande kraften bakom projektet. Parken skulle bidra till att "försköna" staden. Här planterades en mängd vackra och intressanta örter och buskar och man anlade även en damm, Svandammen, i parken. Det blev ett populärt nöje att flanera i parken och kanske lyssna på musik från musikpaviljongen på söndagseftermiddagarna under sommaren. På 1910-talet uppfördes en serveringspaviljong, eller "vattenkiosk" som den kallades.

Planteringsförbundets Park med den anlagda Svandammen, med stadsbebyggelsen i bakgrunden. Bilden är tagen omkring 1910.

Den första sommarfesten hölls 1896 och blev sedan ett årligt återkommande inslag bland stadens nöjen. Efter hand började också olika föreningar att anordna fester i parken.

"Den första festen kommer jag ihåg, som de hade i Planteringsförbundet. Ja, förresten jag har gått och plöjt och harvat många gånger på Wahrenbergs gärde, innan där blev planterat och park. Sista gången var nog 1884.

Men så skulle de ordna en stor fest för att få in pengar. Det var nog någon gång i början på 90-talet. Där skulle bli ett stort tåg dit med vagnar och mångahanda. Jag skulle köra en vagn. Vi skulle samlas vid gamla gymnastiken vid Trädgårdsgatan, och alla skulle vara utklädda. Jag skulle skjutsa ett brudpar i ett gammalt åk, som jag hade rätt så svårt få tag i.

Svårt var det att få kläder också. Jag gick till gamle Skomarkare-Abraham på Hästbacken och fick låna hans stormhatt - det var en sådan där gammaldags, stor och hög som en skorsten.

Kamrer Ander ville ge mig en krona, om han fått köpa den. Sedan fäste de ett långt band baktill, och så fick jag låna en gammal rutig rock och dito väst på ett ställe, och så satte jag mig på kuskbocken. Hela gården var full av folk, så satte vi igång genom staden - vi körde Storgatan upp, minns jag. Hela stan skrattade åt kusken.” (Svensson, H 1970)

Planteringsförbundets emblem.

Tombolastånd vid Planteringsförbundets sommarfest.

Planteringsförbundets sommarfest 1898. Tre herrar i plommonstop på väg till dansbanan.

Falköpingsbor på nöjesutflykt till Uddagården 1901. Till Uddagården gick endast industrispår, så några personvagnar fanns inte.

Litteratur och källor

Lundqvist, B.V:son: Falköping genom tiderna II-III.

Svensson, H.: Anteckningar om det äldre Falköping.

Falköping 1946. Falköping 1970.

Wagnér, H.: Falköping genom tiderna IV. Falköping 1940.

Hellspång, M. / Löfgren, O: Land och stad. Lund 1974.

Paulsson, G.: Svensk stad, del I. Lund 1974.

Falbygdens Hembygds- och Fornminnesförenings årsskrift, Falbygden.

Uppteckningar ur Falbygdens museums arkiv.

Foto: Falbygdens museums bildarkiv.